

પૌરાણિક સાહિત્યમાં પુરુરવા - ઉર્વશી ઉપાખ્યાન એક મિથક

પ્રસ્તાવના : -

આદિકાળથી સાહિત્યમાં મિથકનો પ્રયોગ થતો હતો . પ્રારંભકાળમાં સાહિત્યનું મૂળસ્વરૂપ 'મિથક' હતું . ભારતીય સાહિત્યનું આદિ સ્વરૂપ વૈદિક મિથકો છે. વૈદિક વાડમયનો આધારભૂત મિથક દૈવાસુર સંગ્રામ ભૌતિક પ્રકૃતિના સર્જન અને વિનાશની શક્તિઓના સંઘર્ષને મૂર્ત કરે છે . પ્રકૃતિ જીવનમાં વ્યાપ્ત ઉદ્ભવ , વિકાસ, અને વિનાશ પુનઃ સૃષ્ટિની પ્રક્રિયાથી સંકેત પ્રાપ્ત કરીને આદિમાનવના જન્મ, કર્મ, મરણ, પુનર્જન્મની મિથક શ્રુંખલા દેશ - કાલની સીમાની અંતર્ગત છે. પરંતુ જન્મ-મરણ , દેશ-કાલ વગેરેના બંધનથી મુક્ત અમૃતજીવનની કલ્પના મિથક પર આધારિત છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મિથક : -

મિથક એ અંગ્રેજી શબ્દ Myth માટે કરેલો ગુજરાતી શબ્દપ્રયોગ છે. સામાન્ય રીતે 'પુરાકથા' શબ્દ પ્રચલિત છે. ક્યારેક તેના માટે 'પુરાકલ્પન' શબ્દ પણ પ્રયોજાય છે. વૈદિક દેવતાઓને લગતા પાશ્ચાત્યોના ગ્રંથોને 'વૈદિક મેથડોલોજી' Mythology કહે છે.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અંગેની જિજ્ઞાસા ઋગ્વેદનાં વિવિધ સૂક્તોમાં જોવા મળે છે. પૌરાણિક સાહિત્યમાં મળતા વિવિધ આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનોમાં Myth અને ઇતિહાસનું મિશ્રણ જોવા મળે છે. પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ કવિઓએ મિથકનો ભરપૂર ઉપયોગ કર્યો છે. વિવિધ દેવો તરફથી પ્રાપ્ત વરદાન-શાપની કથાઓએ પ્રશિષ્ટ સાહિત્યને રસપ્રદ બનાવ્યું છે.

પૌરાણિક સાહિત્યમાં પ્રાપ્ત મિથક : -

ભારતીય મિથકનો મૂળ સંબંધ દેવવિદ્યાની સાથે છે. એન્સાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા અનુસાર - 'મિથક' શબ્દનો પ્રયોગ દેવી-દેવતાઓ કે અતિપ્રાકૃત પાત્રો અને માનવજીવનથી પર સુદૂરકાલથી અસાધારણ ઘટનાઓ, પરિસ્થિતિઓનો સંબંધ આખ્યાનો માટે થાય છે.

ભારતીય સાહિત્યમાં પુરાણનો સંબંધ મિથકની સાથે છે. પુરાણ પञ्चलक्षणम् મતાનુસાર સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, મન્વન્તર, વંશ , વંશાનુચરિત પુરાણના લક્ષણો દ્વારા મિથકનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે.

મિથક અને લોકકથામાં નિશ્ચિત અંતર હોય છે. મિથકના પાત્રો મોટાભાગે દૈવી અને ક્યારેક માનવીય પાત્ર હોય છે. જ્યારે લોકકથામાં માનવીય પાત્ર જ હોય છે. મિથકમાં નિશ્ચિત ઘટના સ્થળ હોય છે. ભારતીય મિથકમાં ધાર્મિક વિશ્વાસ અંગરૂપ હોય છે. તેના મૂળમાં તથ્ય અને કલ્પનાનો સમન્વય હોય છે. મિથકનો અંત દુઃખાંત હોય છે. યાસ્કાચાર્યએ મિથકના સ્વરૂપને ઐતિહાસિક અને પ્રતીકાત્મક બતાવ્યું છે. સ્વામી દયાનંદ

સરસ્વતીએ ઐકેશ્વરવાદને પ્રતીકાત્મક સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.' બધા મિથકોમાં પ્રાપ્તાંશ સાહિત્યમાં સમન્વય થતો હોય છે.

રામાયણ,મહાભારતની મૂળકથાઓના સૂત્ર વૈદિક મિથકોમાં પ્રાપ્ત થાય છે.તેવી જ રીતે ઉર્વશી - પુરુરવા, દુષ્યંત - શકુંતલા વગેરેના મિથકીય આખ્યાનો રોચક રીતિમાં જોવા મળે છે.

પૌરાણિક સાહિત્યમાં પુરુરવા - ઉર્વશી ઉપાખ્યાન એક મિથક તરીકે :-

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વસ્તુ કે કથાનકનો આધાર ઇતિહાસ પુરાણને માનવામાં મિથકીય આખ્યાનને જ સ્ત્રોત તરીકે માનવા પ્રેરીત કરે છે.

ઋગ્વેદ :-

પુરુરવા - ઉર્વશીનું ઉપાખ્યાન અત્યંત પ્રાચીન છે.ઋગ્વેદ ૧૦.૮૫ સૂકતમાં રાજા પુરુરવા - ઉર્વશીનો સંવાદ નિરૂપિત થયો છે. ચાર વર્ષ રાજા સાથે રહ્યા બાદ ઉર્વશીએ રાજાને છોડી દીધો છે.રાજા ઉર્વશીને પાછી ફરવા વિનંતી કરે છે.ત્યારે તે ધૃષ્ટતાથી રાજા ને કહે છે. ન વૈ સ્ત્રૈણાનિ સખ્યાનિ સન્તિ સાલાવૃકાણાં હૃદયાન્યેતાઃ | અર્થાત્ - સ્ત્રીઓ સાથે મૈત્રી હોતી નથી . સ્ત્રીઓના હૃદયતો વરૂના હોય છે. ત્યાર બાદ શતપથ બ્રાહ્મણમાં આ કથાનકનો વિકાસ જોઈ શકાય છે.બૃહદદેવતા ૭.૧૪૭ - ૧૫૩ એમ કુલ સાત શ્લોકમાં આ વૃત્તાંત મળે છે.

મત્સ્ય પુરાણ :- આ કથાનક અધ્યાય ૨૪ માં શ્લોક ૧૦ થી ૩૩ માં જોવા મળે છે.

બુધને ઈલા દ્વારા જે પુત્રની પ્રાપ્ત થાય છે તે પુરુરવા કહેવાયો . તે ધર્માત્મા હતો, ત્રિવર્ગનું સમાનરૂપે પાલન કરતો હતો. તેથી રાજાની પરીક્ષા કરવા ત્રણેય પુરુષાર્થ તેની સામે આવ્યા.ત્યારે રાજાએ ધર્મની થોડી વધારે પૂજા કરી.તેથી અર્થ અને કામે શાપ આપ્યો અને ધર્મે તેને વરદાન આપ્યું. જ્યાં સુધી ચન્દ્ર અને તારાઓ છે ત્યાં સુધી તારી સંતતિ ટકી રહેશે.

રાજા પુરુરવા એક વખત ઇન્દ્રને મળવા જતો હતો , ત્યારે એક દિવસ ચિત્રલેખા અને ઉર્વશીનું આકાશમાં કેશી દાનવે અપહરણ કર્યું.રાજાએ વાચવ્યાસ્રથી દાનવને પરાજિત કરીને મુક્ત કરીને ઇન્દ્રને સોંપી . તેથી બંને વચ્ચે ગાઢ મિત્રતા થઈ . ભરતમુનિએ તેના યશનું ગાન કર્યું. ઉર્વશી પણ તેનું યશોગાન કરતી રહી. ભરતમુનિ દ્વારા પ્રવર્તિત લક્ષ્મીસ્વયંવર નાટકમાં લક્ષ્મીનો અભિનય કરતી ઉર્વશી રાજાને જોઈ અભિનય ભૂલી ગઈ . તેથી ક્રોધિત ભરતે શાપ આપ્યો, “તું પુરુરવાના વિયોગથી પૃથ્વી ઉપર પંચાવન વર્ષ સૂક્ષ્મતાના રૂપમાં રહીશ અને રાજાને પિશાચ યોનિમાં રહેવાનો અનુભવ થશે.” ઉર્વશીએ ધરતી પર જઈ શાપનો અનુભવ કર્યો અને શાપાન્તે પુરુરવાના સંયોગથી આયુ વગેરે આઠ પુત્રોની માતા બની.

વિષ્ણુ પુરાણ :-

- વિષ્ણુપુરાણમાં મળતું પુરુરવા - ઉર્વશી ઉપાખ્યાન મત્સ્યપુરાણ કરતા ઘણું ભિન્ન જોવા મળે છે.
- વિષ્ણુપુરાણમાં ઉર્વશી અને પુરુરવા એકબીજાના રૂપથી આકર્ષાયા હોવાનું નોધ્યું છે.

- મિત્રા વરુણના શાપને લીધે તેણે પૃથ્વી પર જવાનું હતું તેથી તે પૃથ્વી પર આવે છે અને પુરુરવાથી આકર્ષાય છે.તે પુરુરવા સાથે ૬૦,૦૦૦ વર્ષો વિતાવે છે.
- વિષ્ણુપુરાણમાં જોવા મળતી શરતોની વાત ,ગંધર્વો દ્વારા ઉર્વશીને પુનઃ સ્વર્ગમાં લઈ જવાની વાત,કુરુક્ષેત્રમાં મેળાપ ,અગ્નિસ્થાલીનું પુનઃ શમીગર્ભા પીપળામાંરૂપાંતર વગેરે વાતો મત્સ્યપુરાણમાં જોવા મળતી નથી.
- આમ,પૂર્વકાળમાં યજ્ઞનો અગ્નિ એક જ હતો. પરંતુ આ મન્વન્તરમાં પુરુરવાએ ત્રણ અગ્નિ ચાલુ કર્યા. ૧. ગાર્હપત્ય ૨ .આહ્નનીય ૩ .દક્ષિણ .
- આ ઉપરાંત પદ્મપુરાણ , હરિવંશપુરાણ , વિષ્ણુપુરાણ , મત્સ્યપુરાણ , ભાગવતપુરાણમાં પણ આ કથાનક જોવા મળે છે.

નિષ્કર્ષ : -

વૈદિક કાળથી લઈને પ્રશિષ્ટ કવિઓ સુધી મિથક એટલે કે પુરાકથાઓનો વ્યાપ જોવા મળે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બહોળાં પ્રમાણમાં મિથકનો પ્રયોગ થયેલો છે.

- આધુનિક સમીક્ષકની દૃષ્ટિએ મિથકની સંરચનામાં નવ તત્ત્વ હોય છે.
- ચમત્કાર અને દૈવી ઘટનાઓનો પ્રભાવ મિથકમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ભાગ્યની વિડમ્બના ,દૈવી પ્રેરણા વગેરે પણ મિથકના રૂપમાં નાટક કે કાવ્યમાં અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.
- પુરુરવા - ઉર્વશી ઉપાખ્યાન મિથક મત્સ્યપુરાણનું મૌલિક છે. જ્યારે વિષ્ણુપુરાણનું મિથક વૈદિક સાહિત્ય પર આધારિત અને તેની કથા ઋગ્વેદ શતપથ બ્રાહ્મણ , બૃહદ્દેવતામાં મળતી આવે છે.
- કાલિદાસે મત્સ્યપુરાણની કથાને આધારસ્થાન બનાવીને વિક્રમોર્વશીયની રચના કરી છે.
- આધુનિક યુગના બે મહાન દૃષ્ટાઓ મહર્ષિ અરવિંદ અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે પુરુરવા - ઉર્વશી ઉપખ્યાનની મીમાંસા કરી છે.
- ટાગોરે ઉર્વશીને " યુગયુગાન્તરે હતે તુમિ શુધુ વિશ્વેર પ્રેયસી હે અપૂર્વ શોભના ઉર્વશી |"
- મિથક માનવ ચેતનાની એક સહજવૃત્તિ છે.
- આમ, પુરુરવા અને ઉર્વશીની કથામાં જાણે કે જમાને જમાને રુચિ અનુસાર અવનવા વેશ લઈને આવે છે.
- વૈદિક દુઃખાંત મિથક પુરુરવા - ઉર્વશી સંવાદને કાલિદાસે સુખાન્ત બનાવ્યું છે

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

- I. મિથક ઓર સાહિત્ય - ડૉ. નગેન્દ્ર નેશનલ પબ્લિશીંગ હાઉસ - નई દિલ્લી
- II. વાયુ પુરાણ - આનંદ આશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રંથાવલી
- III. મત્સ્ય પુરાણ - ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર
- IV. વિષ્ણુ પુરાણ - ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર
- V. સાહિત્યદર્પણ - વિશ્વનાથ વિરચિત
- VI. વેદવિષયક વિચાર - સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી વિરચિત

VII. પૌરાણિક કથાઓ અને આખ્યાનો - ડૉ. હર્ષદેવ માધવ

*****

પરમાર ભારતીબહેન પ્રભુભાઈ

સંસ્કૃત વિભાગ

સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ તાલાલા

Copyright © 2012 – 2018 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat